

Elvir SELIMović, prof.

ŽIVOT U SREBRENICI U PERIODU 1992 – 1995. GODINE

„Čovekov je duh kao reka koja traži more.

Zagradite li ga, povedadete mu snagu.“

Henri Miler¹

Abstrakt:

U radu je predstavljen život (bosanskomuslimanskog) bošnjačkog² stanovništva na ograničenom prostoru pod ekstremno teškim uvjetima života, o čijoj strategiji preživljavanja su ostali blijedi tragovi u narativnim (tradicijskim) historijskim izvorima, dok ih u dokumentarnim (ostaci)ima relativno malo ili uopće nema. Stoga, da bismo historiografski istražili i analizirali život ljudi u okupiranoj Srebrenici u periodu od 1992. do 1995. godine, mi smo se nužno oslanjali na lična sjedanja suvremenika koja su zabilježena u toku ili nakon toga vremena, na fotografije, novinske članke, malobrojne materijalne ostatke i (autorova) saznanja stečena kroz razgovor sa suvremenicima događaja.

Ključne riječi: Srebrenica, život, opsada, demilitarizacija, strategija, genocid

Uvodne napomene

Historiografsko sagledavanje savremenih povijesnih procesa pati od niza opterećenja. Jedno od opterećenja je i relativno kratka vremenska distanciranost historičara od proučavanog povijesnog momenta, koja može biti ograničavajući faktor pri težnji ka objektivnom historiografskom iskazu. Subjektivnost historičara je opće mjesto u nizu problema historiografske metodologije, koja se ne može izbjeći, ali ona ne može napraviti štetu kakvu to može generirati pristrasni stav historičara³.

Današnja historijska znanost pod udarom postmoderne, našla se u okolnostima da više nije sigurna u predmet svog istraživanja. Postmodernisti odbacuju mogućnost saznavanja povijesne zbilje i shodno tome zanemaruju istraživanja i bave se isključivo pripovijedanjem.⁴ Međutim, jasno je da historije nema bez uvida u učinjeno. Nikakva izvedena funkcija historije ne može zamijeniti njenu funkciju „bezinteresnog saznanja i tumačenja povijesne zbilje i događaja“.⁵ Većina historičara podleglih uticaju postmoderne, ipak ne odbacuje povijesnu realnost, ali je skeptična u pogledu mogućnosti sticanja znanja o širim povijesnim kretanjima. Drže da je moguće steći znanje o pojedinim momentima povijesne zbilje. U takvim stavovima je bit sukoba između socijalne historiofrafije koja istražuje društvene procese i nove kulturne historije (historije svakodnevnice) koja se ograničava na male pripovijesti.⁶

Historiografaska interpretacija svakodnevnice bez razumijevanja njene društvene i političke uvjetovanosti, a što je praksa nove kulturne historije, ne može biti prihvatljiva za znanstvenu historiografiju. Postmodernistički historiografski nihilizam nije prihvatljiv, jer se

¹ Lazar Dragičević, *Zanimljive informacije*, Tuzla, 1990., str. 214.

² Nacionalna determinacija bosanskih muslimana nazivom Bošnjaci izvršena je na Drugom bošnjačkom saboru 27. septembra 1993. godine. (Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sarajevo, 1998, str. 384.)

³ Vesna Mušeta-Aščerić, „Razumijevanje sadašnjosti kroz prošlost“, *Prilozi*, 30, Sarajevo, 2001., str. 18.

⁴ Mirjana Gross, „O historiografiji poslednjih trideset godina“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2, Zagreb, 2006., str. 592-593.

⁵ Adnan Jahić, „Historija, kultura spoznaja“, [Prikaz djela: LynnHuntetal., *Nova kulturna historija*, Zagreb, 2001.] *Ostrvo*, 1, Tuzla, 2004., str. 148.

⁶ M.Gross, *nav. djelo*, str. 593.

prijedlozima za viđenje prošlosti bez uvida u izvore spoznaje ne može operirati, pogotovo ne o pitanjima velikih ljudskih katastrofa.

Od 70-ih godina XX stoljeća počela se etablirati „usmena historija“ (Oral history) koja se doticala i socijalne i kulturne i historije svakodnevnice. Istraživanja oralne historije su tretirala mikropovijest i život „malih ljudi“, koji nisu imali ništa drugo osim svakodnevnice.⁷

Oralna historija je postala legitiman pravac u historiografiji o povijesti marginalnih grupa na lokalnom nivou. Usmena historija kao „historija odozdo“ svoje opravdanje nalazi u potrebi za proučavanjem života „malih“ ljudi čija su stajališta i životno iskustvo izostavljeni iz historijskih zapisa,⁸ odnosno o čijem trajanju ne postoje ni narativni (tradicija), ni dokumentarni (ostaci) izvori, ili postoje u nedovoljnom broju za historiografsko sagledavanje.

Kako lokalna historija predstavlja prostorne dimenzije povijesnih momenata koje tretira usmena historija, pri historiografskom pristupu u tim okvirima bitno je odrediti pravu mjeru između općeg povijesnog procesa i konkretnog lokalnog razvoja u određenom vremenskom periodu. Prava vrijednost lokalne historije i njeno težište leže na području privrede i društva, jer se ovi procesi i mogu detaljno proučavati u lokalnim okvirima.⁹

U radu kako slijedi je rekonstruisana i dijelom analizirana svakodnevnica društvene grupe ograničene na malom životnom prostoru, kroz izvore prvog reda koji prema saznajnoj vrijednosti spadaju u tradiciju i manji broj ostataka, uz uočavanje faktora općeg povijesnog procesa, koji su suodređivali način života ove društvene grupe.

Okupacija gradova u istočnoj Bosni 1992. godine

Vojne i političke pripreme za realizaciju plana za stvaranje „velike“ Srbije započele su u septembru 1991. godine na području istočne Bosne.¹⁰ Jugoslovenska narodna armija (JNA) koja se transformirala u srbijansku, kamuflirala je vojnim vježbama naoružavanje srpskih dobrovoljaca i organizovanje paravojnih jedinica u Bosni i Hercegovini.¹¹

Nakon međunarodnog priznavanja Bosne i Hercegovine nezavisnom i suverenom državom 6. aprila 1992. godine, do tada već pripremljeno za rat, rukovodstvo „Republike Srpskog naroda u BiH“¹² počelo je okupaciju gradova i sela.

Od mjeseca marta do maja 1992. godine, jedinice bivše JNA, naoružani bosanski Srbi i paravojne formacije iz Srbije napale su 37 općina, fizički uništile oko 850 sela nastanjenih Bošnjacima, Hrvatima i Romima¹³ i okupirale 60% teritorije Bosne i Hercegovine.¹⁴ Okupiranjem Zvornika prekinuta je putna komunikacija sa Tuzlom za općine Bratunac i Srebrenicu. Putni pravac prema Vlasenici i Kladnju također je bio pod kontrolom srpskih naoružanih grupa.

Srebrenica je tada živjela u sablasnom ambijentu. U gradu je ostao mali broj Bošnjaka, dok je veći dio prvih desetak dana mjeseca aprila konstantno migrirao u pravcu Tuzle ili u obližnja seoska naselja. Do 17. aprila Srebrenicu su napustili i svi predstavnici bošnjačke socijalne i političke elite.¹⁵ Najveći broj bošnjačkog stanovništva općine Srebrenica ostao je u selima, nepripremljen za odbranu i neobaviješten o intencijama srpskog vojnog i političkog rukovodstva.

⁷ Isto, str. 596-597.

⁸ Robert Stradling, *Kako predavati historiju Evrope 20. vijeka*, Council of Europe, 2001., str. 226

⁹ Azem Kožar, *Uvod u historiju*, Tuzla, 1994., str. 15.

¹⁰ Jan Willem Honig, Norbert Both, *Srebrenica: hronika ratnog zločina*, Sarajevo, 1997., str. 97.

¹¹ Nijaz Mašić, *Istina o Bratuncu: agresija, genocid, oslobodilačka borba, 1992-1995*, Tuzla, 1995., str. 22.

¹² Srpske autonomne oblasti formirane na teritoriji BiH zvanično su proglašene „Republikom srpskog naroda u BiH“ 9. januara 1992. godine. (Norman Cigar, *Genocid u Bosni: politika „etničkog čišćenja“*, Sarajevo, 1998., str. 56.)

¹³ Marie-Janine Čalić, „Etničko čišćenjeiratnizločini (1991-1995)“, *Suočavanjejugoslavenskimkontroverzama: inicijativanaučnika*, Sarajevo, 2010, str. 127-128.

¹⁴ J. W. Honig, N. Both, *nav. djelo*, str. 99.

¹⁵ Jasminka Halilagić, *Krik Srebrenice*, Tuzla, 1998., str. 32.; Naser Orić, *Srebrenica svjedoči i optužuje: genocidnad Bošnjacima u istočnoj Bosni, april 1992 – septembar 1994*, Srebrenica, 1995, str. 17.

Srpske naoružane jedinice su ušle u polupraznu Srebrenicu 18. aprila 1992. godine.¹⁶ U isto vrijeme počinju napadati srebrenička sela sa većinskim bošnjačkim stanovništvom. Bez obzira na dezorijentiranu većinu među Bošnjacima Srebrenice, pojedinci su promptno reagirali na okolnosti u kojima su se našli. Organizovali su malobrojne grupe dobrovoljaca za oslobađanje okupiranih područja i zaštitu stanovništva u srebreničkim selima,¹⁷ koja su se našla odsječena od ostalih neokupiranih dijelova Bosne i Hercegovine. Primjenjujući partizansku taktiku ratovanja, slabo naoružani dobrovoljci su prisilili srpske jedinice da napuste grad do 9. maja 1992. godine. Tog dana Srebrenica je postala prvi oslobođeni grad u Bosni i Hercegovini.¹⁸

U to vrijeme na slobodnim teritorijama općine Bratunac (Konjević Polje), Vlasenica (Cerska) i Zvornik (Kamenica), također je izvršeno organizovanje za odbranu i započelo oslobađanje okupiranih područja. Trećeg novembra 1992. godine formirane su zajedničke oružane snage slobodnih teritorija navedenih općina i Srebrenice, pod nazivom Oružane snage Subregije sa centrom u Srebrenici.¹⁹ Ove jedinice, kao sastavni dio Armije Bosne i Hercegovine (AR BiH), do 20. januara 1993. godine oslobodile su teritorij čija je površina iznosila oko 900 km².

Srebrenička svakodnevnica (1992 – 1993)

Komunikacijska blokada grada Srebrenice uslijedila je u aprilu 1992. godine od strane srpskih naoružanih grupa. Mogućnost za izlaz iz grada za bošnjačko stanovništvo je postojala do 17. aprila 1992. godine, dok je ulaz u grad sredstvima za život bio definitivno onemogućen taj dan. Od 9. maja kada su sve srpske jedinice napustile Srebrenicu, grad ponovo počinje nastanjivati izbjeglo bošnjačko stanovništvo. Svoj novi dom u opljačkanom i dijelom spaljenom gradu pronalazile su i protjerane porodice iz susjednih općina, susrećući pojedince koji su preživjeli nekoliko sedmica terora.²⁰

Na teritoriji srebreničke općine utočišta je našao veliki broj protjeranih građana iz Bratunca, Zvornika, Vlasenice, Han Pijeska, Rogatice i Višegrada. U nagonu za spašavanjem života, prognanici nisu nosili ništa od hrane, novca i vrijednih predmeta. Sve je ostajalo napadačima. Praćeno kišom i prohladnim vremenom, u prvim danima izbjeglo stanovništvo je spavalo na livadama i u dvorištima svojih poznanika, jer za sve nije bilo mjesta u kućama pred kojim su se našli. Oni koji su pristizali kasnije, da bi se zaštitili od hladnoće izgrađivali su kolibe od pruća ili nastambe slične zemunicama.²¹ Najveće naselje od pruća napravljeno je polovinom maja 1992. godine na prostoru iznad spaljenog bošnjačkog sela Lasovca. U jednoj kolibi spavalo je do 30 osoba zbijenih jedni uz druge.²²

Stanovništvo neokupiranih sela sa dolaskom prognanika upoznato je o zločinima i pljačkom koju su izvršile naoružane srpske jedinice. Da ne bi doživjeli sličnu sudbinu, odlučili su da zaštite svoju imovinu, skrivajući u zemunicama na domak sela, hranu i odjeću. Zemunice su im služile i kao skrovišta od neprijateljske artiljerije ili neprijateljskih upada u sela.²³

Srebrenica je općina koja je prije 1992. godine većinu prehrambenih proizvoda uvozila, a malu količinu proizvodila. Proizvodnja je realizirana u selima u privatnoj režiji. Duži period pred početak rata, Srbija je ekonomskom blokadom onemogućila bošnjačkom stanovništvu ostvarivanje rezervi hrane.²⁴ Oskudijevanje sa hranom predstavljalo je stalan problem stanovništvu Srebrenice u ovom periodu. Za nekoliko dana po dolasku prognanika glad je bila na vidiku za prognanike, dio mjesnog, kao i za gradsko stanovništvo, jer su sve rezerve hrane potrošene. Stanovnici neokupiranih sela „mještani“ su dijelom bili u povoljnijim okolnostima u pogledu ishrane i u kasnijem periodu, jer su se mogli baviti i uzgajanjem žitarica i ostalih

¹⁶ N. Orić, *nav. djelo*, str. 42.

¹⁷ Isto, str. 139-145.

¹⁸ Nedim Rifatbegović, *Ratni mir*, Sarajevo, 1997., str. 56.

¹⁹ N. Mašić, *nav. djelo*, str. 88-89.

²⁰ Emir Suljagić, *Razglednica iz groba*, Sarajevo, 2005., str. 12-13.

²¹ N. Mašić, *nav. djelo*, str. 115.

²² Isto, str. 116.

²³ Isto.

²⁴ Isto, str. 114.

poljoprivrednih kultura. Međutim, u odnosima mjesnog seoskog stanovništva i prognanika pojavljivao se izvjesni animozitet, koji je izražavan prijekornim pitanjima koja su upućivana gladnim i osiromašenim prognanicima: „Što se niste branili !?“²⁵ U gradskim naseljima stanovništvo je bilo ograničeno na jedan oskudan obrok u toku dana. Iscrpljeno stanovništvo, koje se budilo gladnije nego je zaspalo, provodilo je dane lutajući uokolo bez određenog cilja.²⁶ Izvori hrane postala su opljačkana bošnjačka sela u dolini Drine. Od jula 1992. godine, pod okriljem noći grupe sposobnijih muškaraca kretale su u pravcu okupiranih bratunačkih sela koja su bila bogata žitnim kulturama.²⁷ U prvim pohodima tragači za hranom su pronalazili kukuruz i skriveno brašno, a kada su to iscrpili, prešli su na ubiranje kukuruza sa svojih ili tuđih imanja zasijanih neposredno pred početak rata.²⁸ Srpska vojska je znala za ove pohode i dozvoljavala je tragačima za hranom da dođu do željenog cilja, zatim ih je u povratku, izmorene od tereta ubijala iz zasjeda ili zarobljavala.²⁹ Da bi stanovnici Srebrenice došli do hrane, često su se upućivali prema slobodnim teritorijama u Žepi i Konjević Polju, putem dugim 20 km koji je bio pod kontrolom VRS-e.³⁰ Najteži period za ishranu bio je period zime 1992. na 1993. godinu, do kada su iscrpljene sve rezerve hrane iz sela u dolini Drine.

Borbenim aktivnostima dobrovoljaca, do januara 1993. godine oslobođena su skoro sva bratunačka sela u kojima je stanovništvo Srebrenice nalazilo hranu.³¹ Time je osiguran slobodan put. Međutim, sve preostale rezerve hrane su bile iscrpljene. Narod je počeo umirati od gladi. Oni najugroženiji su pokušavali pronaći zamjenu za hljeb, praveći ga od „žadžnja“ (otpad od jabuka koji je ostajao nakon cijedenja soka za spravljanje pekmeza)³², lijeske, kočanja i zobi koja se nije mogla samljeti dovoljno dobro pa je, pored gorkog okusa koji je ostavljala, još i parala grlo.³³ Hrana ili ono što je tako nazivano postajala je nepodnošljivo bljutava, zbog potpunog nedostatka soli, koja se nadomještala prekuhavanjem preostale soli za puteve.³⁴ Tjerano glađu, stanovništvo je nakon iscrpljivanja bošnjačkih sela, instinktivno izvor za preživljavanje nalazilo u osvojenim srpskim selima, koje su pripadnici ARBiH napadali zbog strategijskih i humanitarnih razloga, jer su predstavljala jedina mjesta gdje je gladno stanovništvo iz „srebreničkog logora“ moglo doći do hrane. Nakon osvajanja sela Kravica, 7. januara 1993. godine, veći broj stanovnika Srebrenice je obezbijedio hranu za narednih nekoliko mjeseci. Iz Kravice je „...narod kuljao kao da se vraćao sa vašara. Niko nije išao prazan. Kolona od nekoliko kilometara je iza sebe vukla sve što je stigla. Uglavnom, najveći sretnici su bili oni koji su doprli do bijelog brašna, pšenice i soli. Ostalo je u Srebrenici predstavljalo luksuz.“³⁵

U jeku ofanzive³⁶ VRS-a na istočnobosanske enklave, da bi ublažila posljedice humanitarne katastrofe koja je bila na pomolu, američka administracija je u februaru 1993. godine odlučila da uspostavi zračni most sa okupiranim i napadanim istočnobosanskim enklavama. Započelo je dostavljanje hrane i lijekova iz zraka putem padobrana u opkoljena mjesta, iz baze Rajna – Majna u Frankfurtu.³⁷ Prve količine hrane dostavljene su u noći 28. februara u Cersku. Međutim, sutradan su Cersku zaposjele jedinice VRS-e, a život bošnjačkom stanovništvu više nije bio moguć ni u Konjević Polju. Stanovništvo navedenih mjesta u toku mjeseca marta, pod udarom VRS-a napušta svoje domove i iseljava se u Srebrenicu. Do 15 marta u Srebrenici i okolnim selima, našlo se oko 40 hiljada stanovnika, izloženih srpskoj artiljeriji i pješadiji koja je stezala obruč oko enklave. Avioni su svaku večer, u mjesecu martu nastavili dostavljati hranu na

²⁵ E. Suljagić, *nav. djelo*, str. 33

²⁶ Isto, str. 32.

²⁷ N. Mašić, *nav. djelo*, str. 116.

²⁸ Isto, str. 117.

²⁹ E. Suljagić, *nav. djelo*, str. 39.; N. Mašić, *nav. djelo*, str. 116-118.

³⁰ Naredbom načelnika Generalštaba Vojske Jugoslavije od 11. maja 1992., naloženo je da se dotadašnje komande i jedinice 2. i 4. Vojne oblasti JNA, preimenuju u komande i jedinice Vojske Srpske Republike Bosne i Hercegovine. (Faid Hećo, *Uloga Jugoslovenske narodne armije u agresiji na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, 2005., str. 234-235.)

³¹ Isto, str. 90.

³² Isto, str. 118.

³³ E. Suljagić, *nav. djelo*, str. 34.

³⁴ Isto, str. 51.

³⁵ Ibran Mustafić, *Planirani haos (1990-1996)*, Sarajevo, 2008, str. 244.

³⁶ Ofanziva je trajala od 20. januarado 17. aprila 1993., (O tome vidjeti in extenso u: N. Mašić, *nav. djelo*, str. 93-100.)

³⁷ J. Halilagić, *nav. djelo*, str. 149.

srebreničku teritoriju. Tačne lokacije gdje će hrana biti dostavljena, nisu se mogle znati unaprijed, a najčešće su to bile šume iznad naselja Petriča i lokalitet sela Bajramovići. Po pretpostavci gdje će hrana biti dostavljena, muškarci, žene i djeca u grupama od po nekoliko stotina, odlazili su na te lokalitete. Kao priručno sredstvo nosili su zapaljene baklje, koje su im služile za osvjetljenje puta uz potoke i kroz vrletne šume. Nakon spuštanja „palette“, po više stotina gladnih je navaljivalo na isti plijen, ili bi se raspršili u raznim pravcima čvrsto držeći prazne vreće i ruksake.³⁸ U općoj gužvi i otimačini, do plijena su dolazili fizički jači ili naoružani pojedinci, koji su nekada cijeli plijen zadržavali za sebe. Svi su se borili za svaki komadić hrane. U ovom haosu lahko se gubio život.³⁹ Ono što je dostavljano stanovništvu je prosto nazivalo paketi. Iz zapisa na paketima mogli su znati da su američki, britanski, italijanski etc. Bila je to hrana iz vojnih rezervi pomenutih zemalja.

Prvi konvoj kamiona UNHCR-a sa hranom došao je u Srebrenicu 28. novembra 1992. godine. U narednom mjesecu UNHCR je još dva puta dostavio hranu, lijekove i sanitetski materijal, a potom je nastupio period zabrane koju je uvela VRS-e i trajao je do marta naredne godine. Dostavljanje bilo koje vrste pomoći stanovništvu Srebrenice zavisilo je od intencija srpskog vojnog i političkog rukovodstva. Od marta 1993. godine kamioni UNHCR-a su redovnije dolazili, te se situacija sa hranom vidno poboljšala. Zbog potpune oskudice u hrani veliki broj stanovništva Srebrenice, za 13 mjeseci okupacije, izgubio je od 1/3 do 1/2 tjelesne težine, zbog čega su se međusobno sve teže prepoznavali, pri susretima nakon dužeg vremena.⁴⁰

Održavanje lične higijene i stambenih prostorija na zadovoljavajućem nivou nije bilo moguće, zbog nedostatka deterdženta, antiseptičkih sredstava i nedovoljne količine vode. Stanovništvo na selima imalo je vode u dovoljnim količinama, dok je oko 20 hiljada ljudi koji su se obreli u gradu bilo upućeno na jednu česmu i nekoliko poljskih pumpi. Nakon dolaska prognanika sa okolnih općina, stambeni problem je predstavljao jedan od najtežih socijalnih problema. Nastanjene su sve kuće, pomoćni objekti, vlažni podrumi i zgrade, a potom i poslovne prostorije bivših fabrika koje su bile duže vremena bez vrata i prozora, kao i prostorije namijenjene za zahode. Na hiljade prognanika nije uopće došlo do zatvorenih prostora i jednostavno su se smještali oko gradskih objekata i ulica.⁴¹

Krajem 1992. godine formirana je Ratna bolnica na Starom Gradu, koja će 12. jula biti dislocirana u zgradu Doma zdravlja u Srebrenici.⁴² Ova bolnica je bila jedina za cijeli prostor Subregije u prvoj godini rata, tako da se ranjene moralo nositi i po 10 km do bolnice. Ljekarima su se obraćali samo povrijeđeni od metaka i granata, dok je za ostale borba za život predstavljala jaču bol od drugih bolesti. U bolnici je radilo nekoliko ljekara⁴³, ali bez potrebnih medicinskih sredstava teško su spašavali živote ranjenih. U januaru 1993. godine bolnica je više ličila na mrtvačnicu u kojoj se osjećao strahovit smrad truleži.⁴⁴ U mjesecu martu 1993. godine, u zgradi bolnice u 14 soba bilo je 196 vrlo teških pacijenata. Električne energije nije bilo, dok su amputacije vršene metalnom pilom⁴⁵ bez upotrebe anestetika.⁴⁶

Okolnosti su generirale tržište koje je funkcioniralo na principu prirodne razmjene: roba za robu. Od aprila 1992. godine u Srebrenicu nije mogla ući bilo kakva trgovinska roba, kao ni novac. Ipak, tržište je funkcioniralo sa robom proizvedenom na srebreničkim selima i sa novcem koji su posjedovali pojedinci iz vremena prije okupacije. Jedina vrijedna novčana valuta u Srebrenici u ovom dobu bila je njemačka marka (DM). Osim toga etabliralo se i nekoliko čvrstih valuta, od kojih su trajnu vrijednost imale duhan, rakija, so i brašno. U opticaju je bila i ostala roba, samo što je najkurentniju predstavljala prethodno pomenuta. U zimu 1992. godine na srebreničkoj tržnici se moglo kupiti brašno, žito, meso, duhan i ostalo. Sve osim soli, koja je bila

³⁸ E. Suljagić, *nav. djelo*, str. 62.

³⁹ N. Mašić, *nav. djelo*, str. 118-119.

⁴⁰ N. Mašić, *nav. djelo*, str. 119.

⁴¹ N. Orić, *nav. djelo*, str. 180.

⁴² Isto, str. 154.

⁴³ N. Mašić, *nav. djelo*, str. 120.

⁴⁴ I. Mustafić, *nav. djelo*, str. 246.

⁴⁵ Takvo iskustvo je u decembru 1992. godine, preživio i Mujo Selimović (otac autora ovog teksta).

⁴⁶ J. Halilagić, *nav. djelo*, str. 181.

nezamjenjiva.⁴⁷ Ponuđači su određivali ekvivalent vrijednosti svojoj robi u odnosu na drugu (traženu) shodno svojim potrebama. Šesnaestog augusta 1992. godine odnos ponude i potražnje na srebreničkoj pijaci je izgledao ovako: 20 gr kafe = 1 litar rakije; 1 kg pšeničnog brašna = 1 kg goveđeg mesa; 2 kg kukuruznog brašna = 1 kg goveđeg mesa; 1 kg duhana = 50 DM; 50 kg pšeničnog brašna = 100 DM; 1 kg soli = 1 kg deterdženta; 100 kg pšeničnog brašna = 1 pištolj; 1 žilet = 1 cigareta sa filterom.⁴⁸ Zbog smanjivanja količina hrane, njena vrijednost (cijena) je vremenom sve više rasla. Tako je u oktobru 1992. godine, 100 kg pšenice iznosilo 500 DM, dok je 1 kg sirovog kukuruza razmjenjivan za 1 kg goveđeg mesa, kojeg je bilo mnogo više nego žitarica. Prema pomenutoj zakonitosti, vrijednost robe koje je bilo sve manje je konstantno rasla do aprila 1993. godine. Šestog marta 1993. godine, 1 kg goveđeg mesa vrijedio je 50 gr kukuruza; 1 kg duhana = 1000 DM; 100 kg kukuruza = 1500 DM; 100 kg pšenice = 2000 DM, dok je 18. marta, 1 kg kukuruza = 3 kg goveđeg mesa; 1 kutija cigareta = 60 DM i 1 par volova = 800 DM.⁴⁹

Vrijeme demilitarizacije⁵⁰ (1993-1995)

Period od 17. aprila 1993. godine do 11. jula 1995. godine je vrijeme u kojem su egzistenciju stanovništva u Srebrenici, trebale obezbjeđivati snage UN-a. Na teritorij⁵¹ „zaštićene zone“ 17. aprila stupili su vojnici kanadskog bataljona (Canbat), koji su uspostavili osmatračke punktove (OP) i započeli razoružanje pripadnika A R BiH. Taj čin uvjeravao je stanovništvo, da se politika UN-a prema Srebrenici promijenila u pozitivnom smislu, i da će se naći rješenje za 40 hiljada ljudi koji su živjeli pod opsadom, na komadu teritorije duge 12 i široke 9 kilometara.⁵² Stanovništvo se osjećalo spašenim i zaštićenim, jer je kontinuirano granatiranje i nadiranje pripadnik VRS-e prema gradu zaustavljeno. U januaru 1994. godine kanadske vojnike su zamijenili pripadnici holandskog bataljona (Dutchbat). Stanovništvo u Srebrenici, Holanđani su posmatrali kao dio problema, a ne kao žrtve koje treba zaštititi. Pružali su humanitarnu pomoć, lijekove, igračke za djecu, obnovili vodovod etc. Međutim, odnosi sa stanovništvom ostali su ograničeni, jer je komandant Dutchbata eksplicitno zabranio vojnicima svaki društveni kontakt.⁵³ Jedinu stalnu komunikaciju holandski vojnici su imali sa djecom na OP, koja su iščekivala da dobiju slatkiše, dijelove odjeće i sl. Holanđani su bili šokirani prljavim ostacima grada, dezorijentiranošću hiljada muškaraca i prilježnošću stanovništva sa kojom je čekalo bacanje holandskog smeća kako bi našli nešto upotrebljivo.⁵⁴ Sa osjećajem apsolutne superiornosti i percepcijom stanja u Srebrenici, koje nije zavisilo od navika stanovnika stečenih u predhodnom životu, Holanđanima nije mnogo trebalo da stanovnike Srebrenice počnu smatrati nižim bićima.⁵⁵ Moguće je, da su uvidjeli da tu pored njih, ne živi bezimena masa, već stvarni muškarci i žene, ljudi od krvi i mesa, kojima su pripadnici VRS-a ukrali prošle živote, u kojima oni nisu bili bezimena masa zaostalih stvorova, odnos Holanđana prema tim ljudima bi bio generalno humaniji u julu 1995. godine, kada su ih indolentno prepustili estrapadi vojske RS-e, koja je u konačnici počinila genocid nad njima.

⁴⁷ E. Suljagić, *nav. djelo*, str. 51.

⁴⁸ N. Mašić, *nav. djelo*, str. 120.

⁴⁹ Isto, str. 121.

⁵⁰ O proglašavanju zaštićenih zona u BiH i realizaciji obaveza ARBiH i VRS-e, utvrđenih rezolucijama (819, 824 i 836) Vijeća sigurnosti UN-a vidjeti u: Charles Ingra, „Sigurne zone“, *Suočavanje sa jugoslavenskim kontroverzama: inicijativa naučnika*, Sarajevo, 2010, str. 198-228.; Sefer Halilović, *Lukava strategija*, Sarajevo, 1998.; J. W. Honig, N. Both, *nav. djelo.*; Mint Jan Faber, *Srebrenica: genocid koji nije bio spriječen*, Haag, 2002.; Hasan Nuhanović, *Uloga međunarodnog faktora u Srebrenici: hronologija, komentari i analiza događaja*, Tuzla 2002.; Smail Čekić, Muharem Kreso, Bećir Macić, *Genocid u Srebrenici, „sigurnosnoj zoni“ Ujedinjenih nacija, jula 1995*, Sarajevo, 2000.

⁵¹ Slobodni teritorij na kojem je živjelo stanovništvo u periodu demilitarizacije obuhvatao je gradski prostor, zatim sela: Pustumliće, Slapoviće, Buće, Sućesku, Bukovicu, Slatinu, Bajramoviće, Zaboju, Šušnjare, Milačeviče, Pale, Potočare, Budak, Dugo Polje, Đogaze, Pećišta, Blječevu (Bratunac), Soloćušu, Kazane i Kutliće. (Navedeno prema: N. Orić, *nav. djelo*, str. 180)

⁵² H. Nuhanović, *nav. djelo*, str. 40.

⁵³ Chris Keulemans, „Srebrenica, holandska trauma“, *Srebrenica: sjećanje za budućnost*, Sarajevo, 2005, str. 41.

⁵⁴ J. W. Honig, N. Both, *nav. djelo*, str. 159.

⁵⁵ C. Keulemans, *nav. djelo*, str. 41

U ovom periodu uslovi stanovanja nisu bitnije izmijenjeni. Većina prognanika je i dalje živjela u prenatrpanim prostorijama bez vrata, prozora, podova i inventara. Grijanje se obezbjeđivalo loženjem drveta koje je dovođeno sa obližnjih brda. Blizina srpskih položaja primoravala je stanovništvo da sječu drveta vrši noću, usljed čega su mnogi izgubili život.⁵⁶ Započelo je masovno krčenje šumskog zemljišta i njegovo pretvaranje u obradivo. Duži period teškoću je predstavljalo paljenje vatre. Započinje upotreba „čakmaka“. Ljudi su kamenom udarali po metalu dok se ne bi pojavila varnica, a potom bi zapalili trud (gljiva koja raste uz bukovo drvo).⁵⁷ Pored hran, veliki problem predstavljala je i obuća. Obuća koju je dopremao UNHCR, bila je izrađena od slabog spužvastog materijala. Narod je ovakvu obuću prozvao „mrtvare“.⁵⁸ Samo nekoliko mjeseci od proglašenja demilitarizacije, UNHCR je redovno snabdijevao stanovništvo hranom, a potom su nastupile ucjene i zabrane od strane VRS-e, čiji pripadnici najčešće nisu dozvoljavali dostavu soli.

Kako spokojan život ne uslovljava kreativnost i stvaralaštvo, nego to čine ekstremno teške okolnosti za život, kakve su vladale u Srebrenici u ovom vremenu, tako je Srebrenica iznjedrila vrhunske stvaraoce i poučno-pragmatičnu strategiju preživljavanja. Ljudi skloni rukotvorinama, izrađivali su odjeću i obuću od padobrana⁵⁹ kojim je iz zraka dostavljana hrana. Takva odjeća i obuća bila je mnogo dugotrajnija od one koju su mogli dobiti iz humanitarne pomoći. Izrađivano je i posuđe od materijala pronađenih u napuštenim tvornicama, zatim kutije za duhan, muzički instrumenti među kojim je prednjačila šargija, i drugo.⁶⁰ Kako je napajanje električnom energijom prekinuto početkom okupacije, za osvjetljavanje prostorija korištene su improvizirane lampe u kojima je gorjelo jestivo ulje ili ulje iz trafoa, koje je korišteno i za pogon vozila.⁶¹ Od 1993. godine omogućeno je slušanje Radija BiH, što je činjeno uz pomoć akumulatora. Da bi se oslobodili mraka i dimnih svjetiljki, od 1994. godine, ljudi su izgradili na svakoj rijeci i potoku stotine hidrocentrala.⁶² Akumulirana voda se slijevala kroz metalni lijevak na vodenično kolo, koje je preko prijenosnika pokretalo elektromotor, koji je proizvodio struju jačine preko 500 V. Struja takve jačine osvjetljavala je nekoliko kuća i omogućavala rad TV-a. Hidrocentrale su uticale i na razvoj društvenog života, jer su omogućile rad velikog broja kina u kojima su emitirani filmovi iz prijeratnih videoteka.

Korespondenciju sa članovima porodice u drugim dijelovima zemlje ili u svijetu, omogućavao je Crveni križ, putem strogo cenzuriranih poruka i radio amateri posredstvom improviziranih aparata za vezu.⁶³ U ljeto 1993. godine počele su sa radom osnovne škole u Srebrenici, Potočarima i Sućeskoj⁶⁴. Formirano je i Kulturno- umjetničko društvo „Srebrenica“, te obnovljen rad Doma kulture i gradske biblioteke.⁶⁵ Jedine novine koje su objavljivane neredovno na običnom papiru A4 formata, bile su „Glas Srebrenice“.⁶⁶ Vjerski život je također bio primjetan, vjernici su posjećivali džamije i obavljali vjerske obrede. U svim dijelovima enklave organizirana su narodna veselja, fudbalski turniri i konjičke trke.⁶⁷

Ipak, okolnosti pod kojim su živjeli stanovnici Srebrenice u ovom periodu, nužno su ih primitivizirale, oduzimale dostojanstvo, rastakale nerve i činile psihički nestabilnim. Izloženi prisilnoj besposlici, mnogi su iz dana u dan gubili nadu u izvjesnu budućnost i postajali inertni i očajni. Neizvjesnost, siromaštvo i nepostojanje efikasnih organa vlasti donosili su nova zla kao

⁵⁶ N. Mašić, *nav. djelo*, str. 122.

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ Isto.

⁵⁹ Iskaz o osobnom bavljenju ovim zanatom, autoru rada dao suvremenik Kadrić Selman, 7. jula 2011. godine.

⁶⁰ I. Mustafić, *nav. djelo*, str. 322.

⁶¹ N. Orić, *nav. djelo*, str. 155.

⁶² I. Mustafić, *nav. djelo*, str. 305.

⁶³ E. Suljagić, *nav. djelo*, str. 120-121.

⁶⁴ U ovom periodu reorganizovana je i srednja škola, koja je radila u veoma oskudnim uslovima. O broju učenika i njihovom stradanju detaljnije vidjeti u: Zilha Mastalić-Košuta, „Genocid nad djecom u Srebrenici-sigurnoj zoni UN-a jula 1995. godine“, *Prilozi*, 39, Sarajevo, 2010, str. 123-143.

⁶⁵ N. Orić, *nav. djelo*, str. 154.

⁶⁶ E. Suljagić, *nav. djelo*, str. 133.

⁶⁷ I. Mustafić, *nav. djelo*, str. 302-304.

što su prostitucija⁶⁸, alkoholizam, kocka, crno tržište a kao rezultat svega toga i međusobna ubistva.⁶⁹

Posredstvom holandskih vojnika, jedan broj ljudi je uspio da dobije novac od članova porodice iz Europe. To je rezultiralo povećanjem količine novca u opticaju, tako da se u ovom periodu kupovalo za novac, dok je prirodna razmjena postala prava rijetkost. Robe na srebreničkoj pijaci bilo je mnogo više jer je dio artikala iz humanitarne pomoći završavao na pijaci, koji su prodavani za predstavnike gradske vojne i političke vlasti, što je dovelo do nezadovoljstva i protesta stanovništva Srebrenice.⁷⁰ Određena količina robe dolazila je putem ratnoprofiterskih aktivnosti sa neprijateljske teritorije. Poljoprivredne proizvode prodavalo je mjesno stanovništvo iz okolnih sela.

Stanovništvo je svake zime do 1995. godine čekalo proljeće i neku za njih teško objašnjivu promjenu, koja nije dolazila. U proljeće 1994. godine manje grupe ljudi tajno napuštaju enklavu i odlaze prema Tuzli ili u Srbiju, sa namjerom da dođu do Makedonije. Već 1995. godine sve veći broj muškaraca odvojenih od porodica otvoreno počinje govoriti o bijegu i odlazi u pomenutim pravcima⁷¹. Veliki broj njih nikada nije došao do željenog cilja.

U vremenu od 1992. do 1995. godine u Srebrenici je rođeno oko 5000 djece.⁷² U proljeće 1995. godine došlo je do pojave klaustrofobije, pogotovo među mladim ljudima. Daleko od kulturnih i obrazovnih institucija, bez uključenosti u savremene procese koji su se odvijali u paralelnom „normalnom“ svijetu udaljenom samo nekoliko kilometara od njih, do kojeg nisu mogli doći, i uvjereni da neće moći sustići život, pripadnici ovog dijela populacije su postajali očajni. Grupa prijeratnih studenata koji su se u to vrijeme nalazili u Srebrenici, uz suglasnost lokalnih vlasti, napravila je spisak sa podacima i prosljedila ga UNPROFOR-u, sa molbom da se organizuje evakuacija u Tuzlu sa namjerom da nastave studij. Odgovor srpskog rukovodstva na ovaj zahtjev bio je negativan. Većina ovih studenata (bilo ih je oko 88) je ubijena u julu 1995. godine u toku masovnih egzekucija. Stanovnici enklave su priželjkivali bilo kakvu promjenu. Pitali su se do kada ćemo ovako i koliko će se jedinica UNPROFOR-a smijeniti dok sloboda ne dođe? U proljeće 1995. godine „život je u enklavi postao nepodnošljiv“.⁷³

Zaključak

Vojno predominantna u odnosu na pripadnika ARBiH, VRS-e je do aprila 1993. godine, bošnjačko stanovništvo iz Zvornika, Bratunca, Vlasenice i drugih općina istočne Bosne, ograničila na mali dio srebreničke teritorije. Oko 40 hiljada stanovnika nastanjivalo je prostor površine od 150 km², od aprila 1993. godine, kada je Srebrenica proglašena zaštićenom zonom UN-a, do 11. jula 1995. godine.

Ostavljeni od strane UN-a i bosanskohercegovačkih vlasti da umiru in obscuro, stanovnici Srebrenice ne prihvataju nestajanje u potaji, već organiziraju život sa minimalnim sredstvima. Oživljavaju kulturne i prosvjetne ustanove, vjernici obavljaju vjerske obrede, zanatlije izrađuju odjeću i obuću, izgrađuju hidrocentrale, izražavaju stanje duha kroz pjesme inspirirane životnim okolnostima i čekaju rješenje bosanskohercegovačke drame, jer to nije bilo u njihovoj moći.

Većini je, dakle, duže vremena bila inherentna vis vitalis. Međutim, vremenom mnogi gube nadu u izvjesnu budućnost i postaju inertni i očajni. Neizvjesnost, siromaštvo i nepostojanje efikasnih organa vlasti, generiraju društvene patološke pojave kakve su prostitucija, alkoholizam, kocka, profiterstvo i međusobna ubistva. Pod pritiscima neizvjesnosti uspostavljena strategija preživljavanja se raspadala. U proljeće 1995. godine jedan broj ljudi

⁶⁸ E. Suljagić, *nav. djelo*, str. 122-125.

⁶⁹ Isto, str. 30.; I. Mustafić, *nav. djelo*, str. 254-257.; N. Mašić, *nav. djelo*, str. 123-124.

⁷⁰ E. Suljagić, *nav. djelo*, str. 68.

⁷¹ H. Nuhanović, *nav. djelo*, str. 42.

⁷² Sadik Salimović, *Put smrti*, Sarajevo, 2008, str. 127.; Prema podacima Ratnog predsjedništva opštine Srebrenica, u Srebrenici je 8. novembra 1993. živjelo 11 193 djece mlađe od 18 godina. (Navedeno prema: Z. Mastalić-Košuta, *nav. djelo*, str. 126.)

⁷³ H. Nuhanović, *nav. djelo*, str. 42.

odlazi iz Srebrenice prema slobodnim teritorijama. Preko 8000 vojnosposobnih muškaraca i najmanje 500 maloljetne djece, nisu dočekali slobodu. Ubijeni su u genocidu koji je nad njima izvršila vojska i policija RS-e, i srbijanske vojne jedinice, 11 jula 1995. godine.

Izvori i literatura:

1. Nijaz Mašić, *Istina o Bratuncu: agresija, genocid, oslobodilačka borba (1992-1995)*, Tuzla, 1996.
2. Emir Suljagić, *Razglednica iz groba*, Sarajevo, 2005.
3. Ibran Mustafić, *Planirani kaos (1990-1996)*, Sarajevo, 2008.
4. Mirsad Mustafić, *Sjećanja na Srebrenicu*, Tuzla, 2003.
5. Besim Ibišević, *Srebrenica 1987-1992*, Amsterdam, 1999.
6. Hasan Nuhanović, *Uloga međunarodnog faktora u Srebrenici: hronologija, komentari, analiza događaja*, Tuzla, 2002.
7. Jasminka Halilagić, *Krik Srebrenice*, Tuzla, 1998.
8. Naser Orić, *Srebrenica svjedoči i optužuje: genocid nad Bošnjacima u istočnoj Bosni, april 1992-septembar 1994*, Srebrenica, 1995.
9. Mint Jan Faber, *Srebrenica: genocid koji nije bio spriječen*, Haag, 2002.
10. Nedim Rifatbegović, *Ratni mir*, Sarajevo, 1997.
11. Sadik Salimović, *Put smrti: Srebrenica-Tuzla*, Sarajevo, 2008.
12. Faid Hećo, *Uloga Jugoslovenske narodne armije u agresiji na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, 2005.
13. Jan Willem Honig, Norbert Both, *Srebrenica: hronika ratnog zločina*, Sarajevo, 1997.
14. Norman Cigar, *Genocid u Bosni: politika „etničkog čišćenja“*, Sarajevo, 1998.
15. Vahid Karavelić, *Agresija na Bosnu i Hercegovinu: sjeveroistočna Bosna 1991-1992*, Sarajevo, 2004.
16. Sefer Halilović, *Lukava strategija*, Sarajevo, 1998.
17. Robert Stradling, *Kako predavati historiju Evrope XX vijeka*, Council of Europe, 2001.
18. Lazar Dragičević, *Zanimljive informacije*, Tuzla, 1990.
19. Azem Kožar, *Uvod u historiju*, Tuzla, 1994.
20. Adnan Jahić, „Historija, kultura, spoznaja“, [Prikaz djela: Lynn Hunt et al., *Nova kulturna historija*, Zagreb, 2001.] *Ostrvo*, br. 1, Tuzla, 2004, str. 147-156.
21. Vesna Mušeta- Aščerić, „Razumijevanje sadašnjosti kroz prošlost“, *Prilozi*, Institut za istoriju, br. 30, Sarajevo, 2000, str.7-23.
22. Mirjana Gross, „O historiografiji posljednjih trideset godina“, *Časopis za suvremenupovijest*, br. 2, Zagreb, 2006, str. 583-609.
23. Chris Keulemens, „Srebrenica, holandska trauma“, *Srebrenica: sjećanje za budućnost*, Sarajevo, 2005, str. 39-50.
24. Charles Ingra, „Sigurne zone“, *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama: inicijativanaučnika*, Sarajevo, 2010, str. 198-228.
25. Marie-Janine Čalić, „Etničko čišćenje i ratni zločini 1991-1995“, *Suočavanje sa jugoslavenskimkontroverzama: inicijativa naučnika*, Sarajevo, 2010, str. 116-150.
26. Zilha Mastalić-Košuta, „Genocid nad djecom u Srebrenici-sigurnoj zoni UN-a jula 1995. godine“, *Prilozi*, Institut za istoriju, br. 39, Sarajevo, 2010, str. 123-124.
27. Nihad Sijerčić, „Presuda Naseru Oriću: debakl srbijanske tajne službe“, *Start*, 198, 11. 7. 2006.